

İRƏVAN QUBERNİYASININ TƏBİİ-COĞRAFI MÖVQEYİ VƏ İNZİBATI-ƏRAZI BÖLGÜSÜ

HABİL İSMAYILOV
Gəncə Dövlət Universiteti,
dissertant

E-mail: h-ismayil@mail.ru

İrəvan quberniyası qərbdən Qars vilayəti, cənubdan Ərzurum vilayəti, şimal hissəsi Gümrü yaylası ilə əhatə olunmuşdur. Bezobdal və Pəmbək dağları arasında yaylanın şərq hissəsi, Borçalı çayının yuxarı axarı ilə qərb sərhədləri hüdudlanırdı. İrəvan quberniyasının Yelizavetpol quberniyası ilə sərhəddini Zəngəzur dağ silsiləsi təşkil edirdi [7].

Dəniz səviyyəsindən 4000 min metrə qədər yüksəklikdə yerləşən İrəvan quberniyası $38^{\circ}54'$ ilə $41^{\circ}13'$ şimal enliyi, $60^{\circ}75'$ ilə $64^{\circ}30'$ şərq uzunluğunda yerləşirdi. İrəvan quberniyası Kutaisi, Tiflis, Şamaxı quberniyaları, cənubdan Qaradağ, Mərənd, Maku xanlıqları, Türkiyənin Bəyazid, Qars, Axalsix paşalıqları ilə sərhəd idi [11, s.16].

İrəvan quberniyasının Cənubi Qafqaz istiqamətindən daxili sərhədlərinin ümumi uzunluğu 515 $\frac{1}{2}$ verst təşkil edirdi. Bunun 16 $\frac{1}{2}$ versti Kutaisi quberniyası, 278 $\frac{1}{2}$ versti Tiflis quberniyası və 220 $\frac{1}{2}$ versti isə Şamaxı quberniyası ilə həmsərhəd idi. İrəvan quberniyasının Osmanlı imperiyası ilə sərhəd zolağının ümumi uzunluğu 287 verst idi. Bunun 8 versti Axalsix paşalığının, 160 versti Qars paşalığının, 119 versti isə Bəyazid paşalığının payına düşürdü. İrəvan quberniyasının İranla sərhədinin ümumi uzunluğu Kiçik "Araratın" zirvəsindən Şamaxı quberniyasının hüdudlarına qədər 282 verst təşkil edirdi ki, bunun 158 versti Maku, 34 versti Mərənd və 90 versti Qaradağ xanlığı ilə həmsərhəd idi [2, s. 102-103].

A.V. Parvitskinin quberniya ərazisində apardığı tədqiqatlarda Yeni Bəyazid qəzasının şimal-şərq hissəsinin təbi-coğrafi vəziyyəti haqqında məlumatlara rast gəlinir. O, qeyd edir ki, "Yeni Bəyazid qəzası 400 39'- 400 3' şimal enliyi və 620 3'-630 38' şərq uzunluğu arasında yerləşir. Təsvir edilən ərazi isə Yeni Bəyazid qəzasının şimal şərq hissəsini əhatə edir. Rayon şimaldan, qərbdən və cənub-qərbdən İrəvan quberniyasının Aleksandropol, Eçmiədzin və İrəvan qəzalarına, şimal-şərqdən və şərqdən Yelizavetpol quberniyasının Qazax, Yelizavetpol, Cavanşir qəzalarına və cənubdan isə Yeni Bəyazid qəzasının cənub qərb rayonu hissəsinə bitişir. Rayonun sərhədlərini Aleksandropol tərəfindən Pəmbək silsiləsi, Eçmiədzin tərəfindən Əlibəy silsiləsi

və Zəngi çayı, İrəvan tərəfindən Ağmanqan dağının təpələri, Qazax və Yelizavetpol tərəfindən Güney dağları silsiləsi, Cavanşir tərəfindən Məzrin dağları təşkil edir. Uyezdin şimal -şərq və cənub -qərb rayonlarını ayıran sərhəd - qərbdən və şimal -şərqdən Paltəpə dağları silsiləsi boyu Ağmanqan dağına qədər, Ağmanqan dağından isə Yeni Bəyaziddən çəkilən xətlər boyunca Şərgölün sahil zolağına qədər; şərqdən və cənub -şərqdən Göyçə gölü sahilindən Göyçə və Gilli göllərini birləşdirən çayın ağzına qədər, oradan Basarkeçər və Böyük Məzrin kəndləri arasındakı kənd yolunun ortasından çəkilən xətlər boyunca Alagöllər dağna qədərdir [12, s. 1-2].

İrəvan quberniyasının təbii-coğrafiyasında daxil olan düzənliklər aşağıdakılardan ibarətdir [7]: İrəvan düzənliyi, Elli-Dərə, Sərdar-Abad düzənliyi, Səhət-Çuxuru düzənliyi, Gərnibar düzənliyi, Vedibasar düzənliyi, Sədərək çölü, Lopin çölü, Şəhur düzü, Böyük Dizə düzənliyi, Naxçıvan düzü, Güllüstan düzənliyi, Pəmbək düzənliyi, Abaran yaylası, Şuragel düzənliyi, Məzrə düzü, Zəngi düzənliyi.

İ. Şopen qeyd edirdi ki, "Dağlıq silsilələrdən ayrılan çıxıntılar Göyçə hövzəsinin aşağı hissəsində iki düzənlik- Məzrə və Zəngi düzənliklərini yaradır. Məzrə düzənliyi Göyçə hövzəsinin Yelizavetpol qəzası ilə həmsərhəd olan şərq hissəsində yerləşməklə cənub şərqdən Göyçə gölünə doğru uzanır, eni 15, uzunluğu isə 20 verst təşkil edir. Düzənlik Gilli çayı ilə birləşən qərb hissədə bataqlıq yaradır. Göyçə hövzəsinin qərbində yerləşən Zəngi düzənliyinin ümumi uzunluğu 30 verst təşkil edir. Hər iki düzənlik qəzanın ən alçaq hissəsini təşkil edirdi. Məzrə düzənliyi dəniz səviyyəsindən 6, 400 fut, Zəngi düzənliyi isə 6, 270 fut hündürlükdə yerləşir. Düzənliyin iqlimi qəzanın digər əraziləri ilə müqayisədə daha mülayim yayda 12 dərəcə, qışda isə 7 dərəcə təşkil edir [11, 357-359].

İrəvan quberniyasının hüdudları daxilində və yaxud ərazisindən keçən çaylar bunlardır: Araz, Arpaçay, Pəmbək, Bekant (Qaranqu, Beykənt) çay, Daşbulaq, Hallavar, Bezobdal, Zap çayı, Zod çayı, Altuntaxtçay, Ağdağçay, Qızılwəng çay, Qarasu, Qarçı-çay, Dəli-çay, Zəngi çay, Vedi-çay, Çanax

çı – çay, Alagöz-çay, Naxçıvan-çay, Biçənək-çay, Kükü çay, Cəhri çay, Əlincə çay, Gilan çay, Üstipi çay, Vənənd çay, Nüvədi çay, Ordubad çay, Balıqlı çay, Kəvər çay, Adıyaman çay, Məzrə çay, Acı çay, Təzəkçi çay, Qırxbulaq çay, Göyçə çay və s. [7].

Quberniyanın ən böyük gölü olan Göyçə gölünün uzunluğu 70 verst, ən böyük eni 30 verst, ən kiçik eni 9 verst, döngələr boyunca sahil xətti təxminən 220 verstə qədər uzanır. Göyçə gölü təxminən 1500 kv. verst və ya 156,300 akrdır. Göl bir neçə xırda dağ çaylarını qəbul edir və Araz çayına tökülən Zəngi çayı bu göldən qidalanır [12, s. 2].

Cənubi Qafqazın digər bölgələri kimi, İrəvan quberniyasının da iqlimi, coğrafi mövqeyi, torpağı və yaradıcı həyatı qeyri-adi dərəcədə zəngin və müxtəlifliyi ilə seçilirdi. Çılpaq qayaları və qarlı dağları istisna olmaqla, torpaq hər yerdə olduqca münbit və məhsuldar idi. Quberniyanın ərazisindən nəinki Cənubi Qafqazdan İran və Osmanlı dövlətlərinə əsas quru ticarət yolları, ümumiyyətlə Şərqi Qərbə, Qərbi isə Şərqi siyasi fəaliyyət yolları da buradan keçirdi.

Bölgədə havalər mülayimləşdikcə yüksək ərazilərdəki qar sürətlə əriyərək burada daşqın və bataqlıqlar yaradırdı. May və iyun aylarında təbiət sürətlə canlanır, ətraf yaşıllığa qərç olurdu. Hər yer yazlıq buğda, arpa, darı, pərinc, çətənə əkinləri, həmçinin otlaq və çəmənliklərlə örtülürdü [11, s. 349].

Rəsmi statistik məlumatlardan aydın olur ki, bölgənin iqlimi onu hər tərəfdən əhatə edən alp yüksəkliklərindən asılıdır. Bu ərazilərdə qış nadir hallarda şiddətli keçir və və adətən az qar yağır. Qışda şaxta adətən 12-14 dərəcədə çox olmur, lakin yay, xüsusilə iyul və avqust ayları çox isti keçir. Havada rütubət çox azdır, yalnız ətrafdakı dağlara yağış yağır. Yay fəsli boyu iki-üç dəfə yağışlı gün olursa, o zaman yerlilər ili yaxşı hesab edirlər. Yayda temperatur kölgədə müsbət 32 dərəcəyə çatır. Küləkli hava adətən iyun-oktyabr aylarında başlayır, əraziyə nadir hallarda dolu yağır [10, s. 266].

XIX əsrin 20-ci illərində baş verən II Rus-Qacar müharibəsi Azərbaycanın tarixi ərazisi olan İrəvan bölgəsi və Naxçıvan ərazilərinin çar Rusiyasının işğalı ilə nəticələndi. 1828-ci il martın 21-də Rus çarı I Nikolay İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının Erməni vilayəti adlandırılması haqqında fərman verdi. Çarın bu fərmanına uyğun olaraq, 1827-ci il oktyabrın 6-da general İ.Paskeviçin əmri ilə İrəvan bölgəsini idarə etmək üçün yaradılmış Müvəqqəti idarə üsulu ləğv olundu. İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının əra-

zisinde “Erməni vilayəti” - müvəqqəti inzibati-idarə yaradıldı. Vilayətin mərkəzi aparatı vilayət rəisi, bir polis, maliyyə üzrə iki rus müşaviri və iki asesordan ibarət idi. Assessorlardan biri azərbaycanlı, digəri erməni icmasının nümayəndəsindən təyin olunurdu. “Erməni vilayəti” - İrəvan və Naxçıvan əyalətlərindən ibarət idi. “Erməni vilayəti”nin rəisi vəzifəsinə yerli qoşunların komandanı, Müvəqqəti idarənin rəisi, general-mayor A.Çavçavadze təyin edildi. Yaradılan yeni inzibati idarənin mərkəzi İrəvan şəhəri idi [2, s. 66]. İrəvan və Naxçıvan bölgəsində “Erməni vilayəti” yaradıldıqdan sonra bir müddət mahal və kəndlərin idarə sistemi rus işğalına qədərki dövrdə olduğu kimi saxlanıldı. Hələ də yerli bəylər və məliklər mahalları, kənd aqsaqqalları isə kəndləri idarə edirdilər. Vilayətin vergi sisteminə isə dəyişikliklər edilmişdi [3, s. 169].

İrəvan əyalətinin 15, Naxçıvan əyalətinin 5, Ordubad dairəsinin 5 mahalı var idi. Vilayətdə 752 kənd var idi. Bunlardan 521-i İrəvan əyalətində, 179-u Naxçıvan əyalətində, 52 kənd isə Ordubad dairəsində idi [4, s. 164].

1833-cü il iyunun 23-də Rusiya Dövlət Şurasının qəbul etdiyi yeni qanuna görə “Erməni vilayəti”ndə inzibati-ərazi dəyişikliyi həyata keçirildi. Qanuna görə, “Erməni vilayəti”nin adı olduğu kimi saxlanıldı, lakin onun kollegial idarə sistemi ləğv edildi. Bu qanun, vilayət rəisinə böyük səlahiyyətlərin verilməsini nəzərdə tuturdu. İrəvan bölgəsi dörd dairəyə - İrəvan, Şərur, Sürməli və Sərdarabad dairələrinə bölündü. Dairələr rus hərbiçiləri tərəfindən idarə olunurdu. Qeyd edək ki, aparılan islahatla baxmayaraq, hələ də Cənubi Qafqazın inzibati-ərazi bölgüsü Rusiya hakimiyyətini tam şəkildə qane etmirdi. Bu istiqamətdə keçirilən inzibati islahatlar işğaldan əvvəlki yerli qayda-qanunlara zərbə vursa da, onları tam şəkildə sıxışdırıb aradan çıxara bilməmişdi. Rusiya hakim dairələri isə birmənalı olaraq bölgəni öz qayda-qanunları əsasında idarə etmək istəyirdilər.

Cənubi Qafqazda yeni islahatlar hazırlamaq məqsədilə, çarın fərmanı ilə baron Qanın Cənubi Qafqazda yeni inzibati-ərazi dəyişikliyi haqqında qanun layihəsi 1840-cı il aprelin 10-da çar tərəfindən təsdiq olundu [3, s. 314].

Bu qanuna görə, Cənubi Qafqazın mövcud inzibati-ərazi bölgüsü ləğv edilir, yerində iki quberniya – mərkəzi Tiflis şəhəri olan Gürcüstan-İmeretiya quberniyası və mərkəzi Şamaxı şəhəri olan Xəzər vilayəti yaradılırdı. Bu qanunla “Erməni vilayəti” ləğv

edilərək, “vilayətə” daxil olan əsasən İrəvan və Naxçıvan bölgələri ərazisi əsasında İrəvan, Naxçıvan və Aleksandropol qəzaları yaradılaraq Gürcüstan-İmeretiya quberniyasının tərkibinə daxil edilirdi [8, s.237].

XIX əsrin 40-cı illərində Çar Rusiyası Cənubi Qafqazda inzibati-ərazi bölgüsündə yeni dəyişiklik etdi. Çar I Nikolay 1843-cü ildə Qafqazda canişinlik sisteminin yaradılması haqqında fərman verdi. 1844-cü ildə M.S.Voronsov Qafqaz canişini təyin edilir. 1846-cı il dekabrın 14-də isə, Cənubi Qafqazda Tiflis, Kutaisi, Şamaxı və Dərbənd quberniyaları yaradıldı. Yeni inzibati-ərazi quruluşunda İrəvan, Naxçıvan və Aleksandropol qəzaları Tiflis quberniyasının tərkibinə daxil oldu [9, s. 647-648].

Çar hökuməti tərəfindən 1849-cu il iyun ayının 9-da İrəvan quberniyasının yaradılması haqqında qanun qəbul etdi. Bu qanuna görə, Tiflis quberniyasının İrəvan, Naxçıvan və Aleksandropol qəzaları Tiflis quberniyasının tərkibindən çıxarılaraq yeni inzibati - ərazi vahidini - İrəvan quberniyasını təşkil etdi [3, s. 315].

Inzibati ərazi bölgüsünə görə İrəvan quberniyası İrəvan, Aleksandropol, Yenibəyazid, Naxçıvan, Ordubad qəzalarına bölündü. İrəvan quberniyası 4 inzibati sahədən – Zəngibasar (inzibati mərkəz – Kəmərli), Sürməli (inzibati mərkəz-Qazıqışlaq), Şərur (inzibati mərkəz – Baş Nuraşın), Sərdar-Abad (inzibati mərkəz - Zeyvə) ibarət idi. Aleksandropol qəzası - Şuragel (inzibati mərkəz – Aleksandropol) və Pəmbək ((inzibati mərkəz – Böyük Qarakilsə), Naxçıvan qəzası – Naxçıvan (inzibati mərkəz – Naxçıvan) və Dərələyəz (inzibati mərkəz – Keşişkənd) inzibati sahələrdən ibarət idi. Yenibəyazid və Ordubad qəzaları sahələrə bölünməmişdir. İrəvan quberniyasını hərbi qubernator idarə edirdi [5, s. 10].

İrəvan quberniyasına daxil olan qəzaların sahəsi aşağıdakı kimi idi (37, s. 14): Aleksandropol – 4,120 kv.verst, Yeni-Bəyazid – 5,300 kv.verst, İrəvan – 9,460 kv.verst, Naxçıvan – 4,680 kv.verst, Ordubad – 2,890 kv.verst

XIX əsrin 50-ci illərində İrəvan quberniyasının inzibati-ərazi bölgüsündə dəyişikliklər edildi. İmperator II Aleksandrın 19 iyun 1859-cu il fərmanı ilə İrəvan qəzası Eçmiədzin və İrəvan qəzalarına bölündü. 1867-ci il dekabrın 9-da çar II Aleksandrın verdiyi fərmana əsasən Ordubad qəzası ləğv edilərək, Naxçıvan qəzası ilə birləşdirildi. Qəzanın Mehri ərazisi isə Yelizavetopol quberniyasının tərkibinə qatıldı. Beləliklə, İrəvan quberniyası beş qə-

zadan – İrəvan, Yenibəyazid, Naxçıvan, Eçmiədzin, Aleksandropoldan ibarət oldu [1, s. 30-31].

Ümumiyyətlə, Türkmənçay sazişinə əsasən çar Rusiyasının işğalı altına keçən İrəvan və Naxçıvan bölgəsində mərhələli şəkildə inzibati ərazi dəyişikliyi edilərək Rusiyanın inzibati-ərazi quruluşuna uyğun olaraq quberniya sistemi yaradıldı. Bu sistem nəticəsində bölgənin bəzi hissələri digər quberniyaların tərkibinə keçdiyi üçün vahid idarəçilik sistemindən məhrum oldu. Bu inzibati dəyişiklik sistemi bölgə əhalisinin sosial-iqtisadi və mədəni həyatında, həmçinin demoqrafik quruluşunda ciddi mənfi tendensiyalara səbəb oldu.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

Azərbaycan dilində

1. Əmrahov Z. *İrəvan quberniyasının tarixi (1850-1917-ci illər)*. Bakı, Nurlan, 2022.

2. Kazımbəyli İ. *Azərbaycanın İrəvan bölgəsi: sosial iqtisadi və siyasi tarix (XIX-XX əsrin əvvəlləri)*. Bakı, Turxan, 2017.

3. Qarayev E. *Azərbaycanın İrəvan bölgəsinin tarixindən (XVII yüzilliyin sonu-XIX yüzilliyin ortalarında)*. Bakı: Mütərcim, 2016.

4. Məmmədov İ.S. *Tariximiz, torpağımız, taleyimiz*. Bakı, Adiloğlu, 2003.

Rus dilində

5. Военно-статистическое обозрение Российской Империи. Эриванская губерния. Т. 16, ч. 6: /издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального Штаба-Санкт-Петербург: в типографии Департамента Генерального Штаба, /по рекогносцировкам и материалам, собранным на месте, составлял Ген. штаба кап. Услар, 1855.

6. Памятная книжка Эриванской губерний на 1902 годъ. Подъ редакцией секретаря Эриванскаго губернскаго статистическаго комитета, правителя канцелярги Губернатора А. И. Марченко. Эриван, Типография РР. Эдельсонъ, 1902.

7. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. LXXI. Эриванская губерния. СПб., 1905, 1-в. л. XXIII.

8. Полное собрание законов Российской империи. Т. XV, СПб, 1841.

9. Полное собрание законов Российской империи. Т. XXI, СПб, 1850.

10. Сборник сведений о Кавказе. Том 3. Тифлис, 1875 г.

11. Шопен И.И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1852.

12. Экономический быт государственных крестьян северо-восточной части Новобаязетского уезда Эриванской губернии. Исследование А.В. Парвицкаго. Тифлис, 1885.

XÜLASƏ

İrəvan quberniyasının yerləşdiyi təbii coğrafi ərazi relyef baxımından Kiçik Qafqazın cənub hissəsini və Ağrı dağına doğru şimaldan cənuba bir sıra yaylalar və yüksək düzənliklərlə əhatə olunmuşdur. Bölgənin yüksək ərazilər vilayətin şimalında yerləşirdi. İrəvan quberniyası qərbdən Qars vilayəti, cənubdan Ərzurum vilayəti, şimal hissəsi Gümrü yaylası ilə əhatə olunmuşdur. Bezobdal və Pəmbək dağları arasında yaylanın şərq hissəsi, Borçalı çayının yuxarı axarı ilə qərb sərhədləri hüdudlanırdı. İrəvan quberniyasının Yelizavetpol quberniyası ilə sərhəddini Zəngəzur dağ silsiləsi təşkil edirdi.

Açar sözlər: *İrəvan, Kiçik Qafqaz, quberniya, dağ, yayla, çay, sərhəd*

Хабил Надир оглу Исмайллов
Гянджинский Государственный
Университет

E-mail: h-ismayil@mail.ru

РЕЗЮМЕ

Природно-географическая территория, на которой расположена Иреванская губерния, в плане рельефа охватывает южную часть Малого Кавказа и ряд плато и высоких равнин с севера на юг к горе Агры. Возвышенности области располагались на севере провинции. Иреванская губерния была окружена с запада Карсской областью, с юга-Эрзурумской областью, северная часть-Гюмрийским плато. Восточная часть плато между горами Безобдал и Пембек граничила с западными границами верхним течением реки Борчалы. Границу Иреванской губернии с Елизаветпольской губернией составлял Зангезурский горный хребет.

Ключевые слова: *Иреван, Малый Кавказ, губерния, гора, плато, река, граница.*

Habil İsmaylov
Ganja State University
E-mail: h-ismayil@mail

SUMMARY

The natural-geographical territory on which the Irevan province is located covers the southern part of the Lesser Caucasus and a number of plateaus and high plains from north to south to Mount Agra. The highlands of the region were located in the north of the province. The Irevan province was surrounded from the west by the Kars region, from the south by the Erzurum region, and the northern part by the Gyumri plateau. The eastern part of the plateau between the Bezoblal and Pembek mountains bordered the western borders by the upper reaches of the Borchaly River. The border of the Irevan province with the Yelizavetpol province was the Zangezur mountain range.

Key words: *Irevan, Less Caucasus, province, mountain, plateau, river, border.*